



УДК 1:37(477)

ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА І НАУКА ЯК КАТАЛІЗАТОР ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЕКТУ УКРАЇНИ

Віктор АНДРУЩЕНКО

доктор філософських наук, професор,
академік НАПН України,
член-кореспондент НАН України,
ректор Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова,
Президент асоціації ректорів педагогічних
університетів Європи, головний редактор
часопису (м. Київ)

Назіп ХАМІТОВ

доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди
НАН України

Ключові слова: філософська освіта і наука, цивілізаційний проект України, методологічні стратегії.

У статті аналізується нова роль філософської освіти і науки в контексті становлення і втілення цивілізаційного проекту України.

Осмилюється проблема філософського осягнення й упровадження у навчальний процес продуктивних методологічних і світоглядних стратегій цивілізаційного проекту. Робиться акцент на розвитку філософського світогляду в процесі навчання в університеті як фактору формування особистості, здатної зробити свою країну суб'єктом світової цивілізації.

© Андрущенко В., Хамітов Н., 2017

*Вільна людина здатна
з радістю сприймати великі
і піднесені речі, не заздрячи їх творцю.*
Г. В. Ф. Гегель

1. Філософська освіта і наука в контексті нового цивілізаційного проекту України

Після чверті століття політичної незалежності України перед нею знову постає доленосне питання цивілізаційного вибору. У масовій свідомості такий вибір асоціюється з обранням геополітичного регіону, блоку чи союзу, куди повинна ввійти Україна.

Проте цивілізаційний вибір країни як «суб'єкта світової історії є передусім вибором способу життя і цінностей, які є продуктивними для країни та її громадян на тому чи іншому етапі її становлення. Вже на цій основі обираються зовнішньополітичні партнери, союзи, блоки тощо» [11, с. 45–46].

Тому цивілізаційний вибір – «це значною мірою вибір не місця у світі, а парадигми і стратегій реалізації у світі», що може

бути трактовано як реальна національна ідея» [11, с. 46]. Без здійснення такого вибору відбувається втрата *суб'єктності країни*, що замикає її у минулому і викреслює з числа можливих лідерів цивілізаційного поступу. Інша справа, що вибір країни може здійснюватися під тиском зовнішніх геополітичних суб'єктів; це також означає втрату країною суб'єктності, а отже, можливостей реалізації свого потенціалу.

Важливо усвідомлювати, що цивілізаційний вибір зовсім по-різному відбувається у тоталітарному, авторитарному і відкритому суспільстві. У тоталітарному соціумі його робить вождь, який окреслює контури майбутнього, а оточення вождя розробляє стратегії оволодіння майбутнім і визначає межі граничного напруження людини на цьому шляху. В авторитарному соціумі, наприклад, у соціумі олігархічного неофеодалізму ХХІ ст., маємо те ж саме з урахуванням можливості несистемних компромісів з опозицією. У відкритому суспільстві «цивілізаційний вибір є результатом широких суспільних дискусій і консенсусу політичних еліт і народу» [11, с. 48].

Реалізація цивілізаційного вибору України як суб'єкта історії і геополітики означає створення її **цивілізаційного проекту** – образу майбутнього, який породжує стратегію вільної, гідної та ефективної реалізації у світі, у процесі якої культурна самобутність поєднується з цивілізаційним поступом. Виходячи з фундаментальних положень Конституції України та ментальності її народу, цивілізаційний вибір нашої країни – це вибір такого способу життя, у якому *людина, її права, свобода та гідність є вищою цінністю суспільства*, і не просто декларованою, а реальною. Це відповідає глибинним архетипам української культури, яка завжди була людиноцентричною.

Тому принципово необхідний парадигмальний поворот від соціоцентризму радянської й пострадянської доби до людиноцентризму – і в гуманітарному знанні, і в житті політикуму й суспільства. Саме таким чином «можна подолати залишки тоталітарного мислення та буття, у яких лю-

дина, її життя та гідність приносятся у жертву державі й партії влади» [11, с. 49].

Указаний парадигмальний світоглядний поворот є неможливим без революційних трансформацій у царині освіти. Адже «розвиток освіти є потребою, без задоволення якої суспільство не має майбутнього» [2, с. 6]. І розвиток освіти стає все більш значущим критерієм і фактором плідності розвитку суспільства на кожному новому витку історії. При цьому трансформації освіти передбачають не лише «активізацію зусиль держави і громадянського суспільства щодо матеріального забезпечення освіти і навіть не лише «зростання теоретичної активності педагогів і вчених щодо прогнозування основних напрямів розвитку освіти в ХХІ столітті» [2, с. 6], а *реальний поворот до людини та людської гідності* як вищої цінності особистісного й суспільного розвитку.

Проте такий поворот є доволі складним і драматичним.

Наша епоха характеризується, насамперед, такими фундаментальними явищами (процесами), як глобалізація та інформаційна революція. Їх вплив на всі сторони життя виявляється таким потужним і всеохоплюючим, що жоден з процесів, що відбувається, не може бути раціонально пізнаним без їх адекватної рефлексії у контексті означених процесів. Економіка і політика, міжособистісні відносини і мораль, культура і мистецтво, побутові процеси і т.п. у буквальному розумінні цього слова «знаходяться у полоні» глобалізаційних та інформаційних впливів, не можуть не реагувати на них, навіть за умови політичного захисту, що практикується окремими державами. Не є виключенням й освіта. Трансформуючись під впливом глобалізаційних та інформативних технологій, система освіти набуває нових контурів, щоправда, далеко не однозначних як у контексті їх сьогоденного значення, так і в більш віддаленій перспективі [2, с. 7].

Ми стоїмо на порозі нового повороту історії, дивовижної трансформації соціуму, усебічної зміни всіх форм соціаль-

ного та індивідуального буття. Глобалізація, інформаційна революція, волоконний зв'язок, нанотехнології змінюють образ світу й звичні контури нашого буття в ньому, а головне – змінюються фундаментальні основи відтворення людини як біологічного й антропологічного типу. І доки ми не усвідомимо сенсу того, що відбувається, не сформуємо бодай теоретично, як говорять синергетики, «порядку з хаосу», ми ніколи не побудуємо систему освіти, яка б забезпечила більш-менш задовільну підготовку людини до життя. Виокремлюючи й переосмислюючи ціннісно-орієнтаційний контекст сучасного життєвого процесу, слід враховувати дві групи відносно самостійних і водночас органічно взаємопов'язаних реалій – зовнішніх і внутрішніх, своєрідне поєднання яких на рівні побутової свідомості й теоретичного аналізу формує той своєрідний «дух епохи», з якого й витікає нинішня філософія освіти як загальна настанова її стратегічного розвитку.

На початку ХХІ ст. сформувалися три нових виклики глобалізації, які змінюють не лише *взаємодію* між людьми, а й *саму людську природу*. Ці виклики пов'язані зі світоглядною цариною людини, а отже, постають такими, що можуть як впливати на філософську освіту, так і бути детермінованими нею. Які це виклики?

По-перше, це *виклик неототалітаризму*, або неототалітарний виклик. Цей виклик спричинюється передусім новітнім міжнародним тероризмом і, відповідно, означає появу новітнього тоталітаризму, або неототалітаризму. Важливо усвідомити, що цей виклик породжується терористичними загрозами й одночасно породжує їх. На початку ХХІ ст. маємо виражену проблему відновлення тоталітарних тенденцій у суспільному житті, які приховані за зовнішніми ознаками демократії. Це зумовлено як екологічними небезпеками, так і небезпеками світового тероризму, який є результатом зіткнення культур і цивілізацій в умовах економічної й політичної глобалізації. Неототалітаризм значною мірою породжується і конкуренцією різних проектів гло-

балізації, представлених, наприклад, США, Росією, Китаєм тощо.

Неототалітаризм – це тоталітаризм епохи екранної культури й *екранного способу життя*. Це тоталітаризм епохи соціальних мереж та інформаційних війн. На відміну від посттоталітаризму, неототалітаризм здатний задіяти ресурси інформаційного суспільства, особливо екранної культури – телебачення та Інтернету, де відбуваються різноманітні дискусії, які *належним чином модеруються*. Неототалітаризм – це тоталітаризм, «у якому пряма пропаганда доповнюється *технологіями ідеологічно заангажованих модерацій стихійних або спровокованих дискусій* – передусім у соціальних мережах Інтернету» [19, с. 98]. Саме такими є неототалітарні тенденції у формуванні суспільної свідомості, колективного поза-свідомого й громадської думки. Згадуючи відоме дослідження авторитарної особистості, здійснене Т. Адорно [1], слід припустити, що модератори, які маніпулюють свідомістю через приєднання до вільних дискусій в Інтернеті, є вже *неототалітарними особистостями*, і їх буття потребує окремого ґрунтового дослідження.

Не слід забувати, що неототалітарні тенденції значною мірою зумовлені й екологічною кризою, яка поєднується з *кризою нестачі ресурсів*, і не лише енергоносіїв, а й *питної води*, що посилює конкуренцію потужних геополітичних гравців.

По-друге, новим викликом глобалізації є *гендерний виклик* або *виклик гендерних інновацій*. Це виклик гендерною рівністю та свободою вибору гендерної й сексуальної ідентичності. Практика гендерної рівності для багатьох країн, що століттями перебували у патріархальному бутті, стає приховано деструктивною – аж до гальмування народжуваності та демографічної кризи. З іншого боку, маємо низку інновацій в організації сексуального життя. У західному світі, «передусім у світі протестантської цивілізації, все більш звичними стають одностатеві шлюби і навіть виховання дітей у таких шлюбах, що робить їх *одностатевими сім'ями*. Різноманітні статеві первер-

зії, які століттями вважалися аморальними, починають сприйматися лише як девіації, що є результатом *особистого вибору* і не мають відношення до суспільної моралі» [19, с. 98].

По-третє, це *виклик трансгуманізму*. Цей виклик пов'язаний з бажанням сучасної людини трансформувати свою тілесність за допомогою біо- та нанотехнологій аж до подолання видовової межі тривалості життя. Глибокі екзистенціальні й соціокультурні колізії, що супроводжують та будуть супроводжувати це, цікаво осмислили Ф. Фукуяма [14] та Ю. Габермас [15]. Виклик трансгуманізму є найменш відчутний у сьогоднішній Україні, але він у своїх філософсько-ідеологічних формах сигналізує про важливу проблему – «бажання еволюціонувати не в морально-духовній, а у фізично-тілесній площині, безкінечно продовжуючи та підсилюючи буденний вимір людського буття» [19, с. 98].

Складність і багатовимірність проблеми повороту до людини, особистості у світовому суспільному й освітньому контексті взагалі та в українському зокрема актуалізує звернення до *філософської освіти і науки*, які виступають своєрідним «актуальним максимумом», методологічною й світоглядною основою не лише системи освіти, а й системи суспільного життя, а тому – *каталізатором нового цивілізаційного проекту України*. Яким чином це можливо? Філософська освіта і наука здатні сформулювати продуктивні методологічні і світоглядні основи цивілізаційного проекту України, метою якого буде не абстрактний розвиток суспільства, а людина та її гідна самореалізація в умовах окреслених вище викликів глобалізованого світу.

Якими можуть бути ці світоглядні основи?

Для відповіді на це питання спочатку окреслимо можливі сценарії розвитку філософської освіти і науки в Україні початку ХХІ ст.

Сценарій 1. *Філософія національної меншовартості або філософія «молодшого брата»*. Подібна філософія займається виключно перекладами і коментарями зару-

біжних авторів. Вона перетворюється в Історію філософії і тому вислизає від історії Філософії. Така собі «філософія освічених тубільців». Вона відмовляється від свободи творчої думки і самотності в ім'я благ цивілізації і розчищає дорогу транснаціональним корпораціям, що поєднується сьогодні в Глобальну Матрицю для всіх самотніх і бажаних інтенсивності споживання в кредит.

Сценарій 2. *Філософія національної надцинності*. Така філософія свідомо чи несвідомо зациклюється (а) на вивченні лише вітчизняних авторів; (б) на дослідженні величі національного духу (ідеї) як найдавнішого, глибокого і значного для глобалізованого світу; (в) на винахід «велосипедів»-схем, що остаточно пояснюють усю світобудову. Це філософія *чистого національного розуму*. Така філософія несе в собі зародки тоталітаризму, як, утім, і «філософія освічених тубільців».

Сценарій 3. *Філософія гідності або справжня Філософія*. Це авторська філософія особистостей, відкритих діалогу – з класиками і сучасниками, прихильниками та опонентами. Це філософія, що пробуджує свободу думки і креативність. Це філософія авторів, які мають *мужність* зайняти позицію і прийняти повну відповідальність за свої ідеї і вчинки. Це філософія, що ставить питання, які реально хвилюють сучасників, і дає на них ясні (хай і не завжди прості) відповіді. А потім ставить нові питання. Це філософія, що знаходить золоту середину між крайнощами *тільки пізнання* і *тільки творчості*. Це філософія, яка позбулася снобізму ритуальної академічності і прийняла есе, вірш, роман, казку і фільм як свої *дійсні прояви*. Це філософія, яка контролює політичні ідеології – і за допомогою іронії, і за допомогою пафосу. Це філософія, що пом'якшує фанатичні прояви релігії.

Це філософія подолання війни у відносинах між особистостями і народами. Це філософія, що усвідомлює національну ідею як логіку виходу національної культури і цивілізації на світовий рівень, а тому

шукає основне протиріччя *всього* свого часу, прагне духовно розв'язати його і вийти до глибинних суперечностей людсько-го буття, що пронизують *усі часи і країни*.

Очевидно, що лише розвиваючись шляхом третього сценарію, філософія в Україні може бути цікавою світові і стати ключем для гідного майбутнього своєї країни, створивши адекватні й автентичні методологічні основи цивілізаційного проекту Батьківщини.

2. Філософська освіти і наука в сучасній Україні: проблема побудови продуктивних методологічних стратегій цивілізаційного проекту

Для осмислення проблем продуктивно-го цивілізаційного вибору України евристично продуктивним видається використати й філософськи розвинути такі методології соціогуманітарного знання, як *потенціалізм* та *метаантропология*, більш того, осмислити можливість їх синтезу. Передусім окреслимо сутність та можливості кожної з них.

За визначенням академіка С. І. Пирожкова, потенціалізм можна розуміти як методологічний підхід сучасної науки, «головним принципом якого є оцінка багатоманітних можливостей, які закладені в тій чи іншій системі і які при відповідних умовах можуть бути реалізовані» [10, с. 9]. Потенціалізм, на «відміну від *калейдоскопізму*, який спирається на аналіз можливостей, що відбулися... передбачає вивчення більш широкого діапазону передумов, що визначають розвиток конкретного процесу чи системи» [10, с. 9].

Потенціалізм означає необхідність аналізу того чи іншого соціального феномену в категоріях можливості та дійсності. Звідси правомірність використання поняття «потенціал», що відображає різні аспекти саморуху внутрішніх елементів конкретної системи від можливості до дійсності» [10, с. 9].

Отже, потенціалізм дозволяє нам збагнути розвиток тієї чи іншої країни в динаміці, головне, визначити її *реальні*, а не ілюзорні, *утопічні* можливості.

Місце метаантропології у соціогуманітарному знанні може бути осмислене у двох фундаментальних виявах: 1) як метатеорії наук про людину, її буття в культурі та соціумі, що інтегрує результати цих наук, та 2) філософії розвитку людини. В результаті «філософська антропология як метаантропология може бути осмислена у широкому та строгому сенсі, що виражає специфічну подвоєність її завдань» [20, с. 6].

Метаантропология у строгому сенсі як напрям сучасної української філософії має інтегрально-методологічне значення для сучасного соціогуманітарного знання як проект, «оснований на структуризації людського буття на буденний, граничний і метаграничний виміри, яким відповідають буденний, особистісний та філософський типи світогляду. Буденне буття людини формується волею до самозбереження й продовження роду, граничне, з одного боку, – волею до влади, з іншого – волею до пізнання і творчості, метаграничне – волею до любові, свободи і толерантності» [17, с. 268; 10, с. 207–212].

Такий підхід продовжує філософські пошуки класика філософської антропології М. Шелера і класика філософії персоналізму М. Бердяєва. У сучасній українській філософії метаантропология є однією з тенденцій розвитку Київської світоглядно-антропологічної школи, започаткованої академіком В. Шинкаруком.

Важливо усвідомити, що «метаантропология у строгому й широкому сенсах не може бути жорстко поділеною на дві протилежні царини – вони зумовлюють одну одну. Лише як метатеорія соціогуманітарного знання метаантропология може бути філософією розвитку людини; лише в якості філософії розвитку людини метаантропология здатна до інтегруючої функції в людинознавстві й суспільствознавстві» [20, с. 9].

Поєднання потенціалізму і метаантропології як методологічних стратегій підсилює можливості кожної з них. Потенціалізм набуває світоглядно-ціннісного вектора, а метаантропология долає відсторонене-

ність від реалій іманентних процесів розвитку людини і суспільства.

Отже, маємо **метаантропологічний потенціалізм** – методологію розвитку життєвого потенціалу людини, нації, людства від буденних до вищих граничних та метаграничних проявів.

Під життєвим потенціалом у широкому сенсі можна розуміти цілісність головних можливостей людини – і тілесних, і душевних, і духовних. Метою будь-якої відкритої й гуманістичної соціальної системи є *розкриття життєвого потенціалу людини*, її самореалізації як умови становлення суспільства. Усвідомлення цього дає можливість розуміти метаантропологічний потенціалізм не просто як методологічну стратегію соціогуманітарних теорій, а й як практичну парадигму розвитку країни.

У методології метаантропологічного потенціалізму продуктивно використовувати передусім такий напрям метаантропології, як *соціальна метаантропологія*. У межах цього напрямку тріадична методологія метаантропології (буденне, граничне, метаграничне буття людини) застосовується не до людини як неповторної екзистенції та особистості, а «до суспільства, а також до людини в контексті суспільства» [9, с. 81].

Якщо мова йде про самостійний й свідомий вибір шляху розвитку в координатах метаантропологічного потенціалізму в тріаді «буденне, граничне, метаграничне», категорію «буденне» продуктивно замінити на категорію «наявне». На цій основі маємо такі принципи (етапи реалізації) даної методології в осмисленні потенцій тієї чи іншої соціальної системи і людини у цій системі:

1. Аналіз параметрів наявного буття тієї чи іншої соціальної системи і людини в цій системі, а також осмислення їх потенцій.

2. Побудова проекту метаграничного (поза межного) буття соціальної системи, який принципово виходить за межі наявного, але *відображає його потенції*.

3. Оформлення цілісної стратегії досягнення проекту метаграничного (поза межного) буття соціальної системи через перехід потенціального в актуальне, можливо-

го у дійсне, що передбачає *граничне буття цієї системи*.

Відповіді на питання, які потенції соціальної системи і людини в ній можуть бути реальними, а які – утопічними, можна лише завдяки ґрунтовному *компаративістському аналізу результатів першого й другого теоретичних етапів*. Цей компаративістський аналіз повинен бути концептуально скерованим категоріями «можливість – дійсність», «потенціальне – актуальне», «сущє – належне».

Однак саме пара «наявне – метаграничне (поза межне)» дає можливість усвідомити світоглядно-ціннісний, *«людиновимірний»* вектор трансформації потенцій у реальність, створивши такий проект і образ оновлення буття людини в суспільстві, який дозволить винести всі граничні випробування на шляху втілення» [11, с. 47].

Це означає становлення реального громадянського суспільства, подолання антагонізму влади й опозиції в українському політикумі й «усунення суперечності між «писаними» законами й законами «неписаними», які виражають реальні традиції й тенденції суспільства» [11, с. 49].

У контексті використання метаантропологічного потенціалізму важливо усвідомлювати складну діалектику теорії і практики в сучасних умовах. Сьогодні часто-густо маємо стихійну практику і її наступне осмислення – теорію. З іншого боку, знову й знову з'являються умоглядні, а подеколи й *маніпулятивні* теорії, які нав'язують практиці ті чи інші підходи, автори яких прагнуть підкорити собі практику. І, нарешті, маємо теорії, що виходять з логіки практики і формують її нові стратегії, що відкривають нові горизонти цивілізаційного проекту.

Виходячи з факту включення України в глобально-цивілізаційні процеси, при використанні методології метаантропологічного потенціалізму видається також продуктивним усвідомлювати як найбільш актуальні й значимі три групи процесів світового рівня, «єдність яких змінюють світогляд, ціннісний контекст епохи, логіку історії» [2, с. 7].

Перша з них охоплює «ситуацію глобалізації світу й інформаційної революції, *розпаду останніх імперій*, у тому числі й СРСР, відмови людства від таких форм організації життя, як тоталітаризм і авторитаризм, подолання зневаги до особистості, її свободи та демократичних цінностей» [2, с. 7]. Сюди ж можна віднести переосмислення філософії розгорнутих форм технократизму, з його техногенними й екологічними загрозами і катастрофами, а також кризу економічних систем, заснованих на державній формі власності й адміністративному регулюванні.

Друга група нових світових реалій, що підлягають переосмисленню, охоплює конструктивний процес динамічного *утвердження ринкових відносин, демократичних форм організації влади й управління*, «підйому авторитету особистості, толерантної взаємодії народів, держав і культур у відкритому й прозорому (завдяки глобалізації та інформаційній революції) міжнародному просторі» [2, с. 7].

Третя група реалій, що змінює ціннісний контекст епохи і має враховуватися як висхідна настанова формування новітньої парадигми розвитку освіти, «пов'язана з *утвердженням України не лише як локальної, але й як європейської і світової цивілізації*» [2, с. 7], яка має власну ідентичність, національний характер і культуру й, вибудовуючи свій власний державний дім, має потребу у власних національних системах науки, освіти і виховання, а також у методології їх забезпечення.

3. Філософська освіта і наука як фактор гуманізації українського суспільства: вихід у новий освітній та буттєвий простір людини XXI століття

Сучасна Україна знаходиться в геополітичному оточенні, у якому маємо виражені авторитарні та неототалітарні тенденції. Ці тенденції не можуть не впливати на суспільну свідомість і колективне позасвідоме нашої країни. Результатом є позасвідоме (а інколи усвідомлене) бажання деяких представників політикуму замінити філософію

як вільну та критичну думку ідеологією, що може виражатися, зокрема, у витісненні філософії з університетів як *нормативної дисципліни*.

У такій ситуації слід чітко усвідомлювати, що тоталітаризм починається з наступу на філософію. Завдання всіх гідних інтелектуалів сьогодні – зберегти кількість годин філософії в університетах – як для філософів, так і для нефілософів. Не слід забувати й ту обставину, що згідно з освітніми інноваціями вчений ступінь у галузі будь-яких наук в Україні має називатися «доктор філософії» – той, хто на шляху наукової креативності «дійшов до філософських проблем своєї галузі знання» [19, с. 99].

При цьому слід усвідомити, що викладати філософію потрібно по-новому. Досить переказувати підручники і навіть оригінальні тексти, студенти самі повинні прочитати їх. Для викладачів філософії настав час вступити в діалог зі студентами, демонструючи свою екзистенціальну і громадянську позицію. Адже «головне завдання викладання філософії в університеті – актуалізація філософського світогляду – самостійного, критичного, творчого і внутрішньо цілісного – світогляду вільної людини, яка здатна приймати відповідальність за свою свободу і поважати свободу Близького. Навіть якщо у Близького інші світоглядні цінності і принципи» [19, с. 99].

Але чому дискусія про необхідність філософії в університеті як обов'язкової дисципліни виникає саме сьогодні? У нинішньому світі, у якому, наче віруси, поширюються неототалітарні моделі мислення і дії, у будь-якій постреволюційній країні (як на Заході, так і на Сході) новим політичним лідерам потрібна досить велика маса людей з буденним світоглядом – несамостійним, некритичним, нетворчим – глибинно протилежним філософському. Ця маса потрібна політикам як середовище їх ідеологем і міфологем (під час виборів з такої маси формується «свідомий» або «ядерний» електорат), а їх покровителям – як середовище споживання.

Філософія завжди протистоїть цьому. Вона не дає перетворити людей у натовп, який загаяють на демонстрації, мітинги, у табори, на війни, у нескінченне очікування щасливого майбутнього.

Сьогодні всі ми повинні розуміти надзвичайну актуальність філософії та філософської освіти. Адже заміна філософії ідеологією означає загибель демократії. Ідеологія замість філософії – доля тоталітарних суспільств. Але чим ідеологія відрізняється від філософії? Ідеологія дає прості відповіді на складні питання. Філософія теж може давати прості відповіді на складні питання, але вона завжди завершується *новими питаннями* [19, с. 99]. Вона спонукає людину мислити і шукати істину самостійно.

Нове питання: якщо філософія в університеті є *лише* факультативною дисципліною, чи може це сприяти інтелектуальному і духовному розвитку студентів? На перший погляд, так. Однак в умовах посттоталітарної університетської системи у ректорів і деканів є велика спокуса вибудувати ситуацію так, щоб замість філософії та філософських дисциплін запропонувати власні спецкурси. Коли філософія в університеті демократичної країни стає факультативною, ця країна робить крок до тоталітаризму. Або до неототалітаризму.

І науковці, і політики повинні визнати, що обмеження філософії в університеті обмежує *саму ідею університету*, що веде до стагнації університетського життя. Філософія в університеті не може бути факультативною, як не можуть бути факультативними етика, естетика, культурологія, психологія, політологія, соціологія, іноземні мови.

Немає нічого гіршого за випускника університету, компетентного і навіть розумного в певних межах, але позбавленого мудрості, внутрішньої свободи і критичності світогляду, у результаті чого він перетворюється на маріонетку політтехнологів і пропагандистів.

Філософія – це культура мислення. Якщо філософія не буде обов'язковим

предметом в університетах України, уже через рік можемо очікувати зниження інтелектуального рівня студентів.

А це означає, що студенти втраять здатність освоювати сучасний рівень спеціальних дисциплін. Ми вже не кажемо про філософію як джерело смислів і моральної культури студентів.

Узагалі думка про ненормативність філософії (і філософських дисциплін) в університеті викликає «образ студента з ненормативною лексикою і вельми *нормативними думками*, вкладеними рекламою і пропагандою» [19, с. 100].

Але може, дійсно, філософію, як *дисципліну свободи та критичності думки*, треба зробити такою, що обирається вільно й критично? Давайте уявимо, що в якійсь студентській групі є п'ять талановитих студентів (нефілософів), які хочуть вивчати філософію, а більшість байдужі до неї. Невже ці п'ятеро повинні бути позбавлені філософії через вибір більшості? Ті п'ятеро, які згодом можуть стати справжніми вченими, режисерами, політиками і змінити на краще життя країни?..

Ми повинні усвідомити, що філософія як культура мислення дає імпульс до розвитку не просто ерудиції та навичок, а *інтелекту*. Адже тільки філософія актуалізує *фахівця-інтелектуала*, який буде додумувати все до кінця й усвідомлювати як матеріальні, так і моральні наслідки своїх вчинків, у тому числі й актів корупції.

Будь-яке згорання університетської філософської освіти і науки у будь-якій країні й *особливо* в умовах України початку ХХІ ст. – це справжній гуманітарний генотип. І не просто викладачів філософії, а й всієї нації. Адже філософія – це мистецтво примирення у суспільстві світоглядного протистояння. В умовах, коли ідеологи і пропагандисти по різні боки кордонів намагаються максимально посилити світоглядне протистояння, філософія закликає до *світоглядного діалогу*, без якого мир неможливий.

Філософія формує вільно і гуманістично мислячих людей, і це найкраща проти-

дія війни як способу вирішення конфліктів, який складає саму суть антидемократичного мислення і дії. При цьому слід розуміти, що вільнодумні гуманісти, яких розвиває філософія – і в університетах, і за їх межами, повинні бути в достатній кількості і не повинні бути маргіналами. Це можливо тільки в тому випадку, якщо філософська освіта має певний рівень і якості, і кількості – якщо філософія є обов'язковою дисципліною в університеті. Політики повинні зрозуміти, що зворотне обернеться духовною катастрофою, яка вийде за межі освіти і матиме глибинні економічні, політичні та гуманітарні наслідки.

В умовах гібридних воєн, фундаментальною складовою яких є інформаційні війни, що розхитують держави зсередини, породжуючи атмосферу страху, ненависті й пошуку «ворогів народу», філософська освіта – найкраща пігулка від ксенофобії, епідемію якої ми спостерігаємо в багатьох країнах світу. Приймати цю пігулку особливо корисно в студентському віці.

Особливо слід звернути увагу на важливість філософської освіти в Україні для здійснення справжньої перемоги в інформаційній війні. Такою перемогою є не лише актуалізація критично й гуманістично мислячих людей, а й набуття *світоглядної цілісності* країни. У ХХІ ст. така цілісність уже не може бути результатом домінанти однієї ідеології. Це – світоглядний діалог, який ініціюють люди з філософським світоглядом. А такі люди формуються в університетах, обов'язково вивчаючи, крім спеціальних дисциплін, і філософію, яку можна визначити і як мистецтво світоглядного діалогу [19, с. 101].

Філософія як мистецтво світоглядного діалогу є неможливою без *краси відносин* Учителя і Учня в процесі філософської освіти і науки. Краса відносин Учителя і Учня у філософії, з одного боку, означає повагу до Вчителя, а з іншого – здатність вийти за межі його ідей. Такий підхід дозволяє виокремити кілька принципів спілкування Вчителя і Учня. Перший – неплідний, коли Учень повторює ідеї Вчителя, не

доповнюючи своїми креативними знахідками. Другий принцип постає протилежністю першого, проте також є неплідним, – коли Учень повністю відкидає підхід Вчителя, забуваючи про його ідеї та особистість. Третій підхід піднімається над обмеженістю двох перших – Учень розвиває ідеї Вчителя, доповнюючи новими ідеями та концептами. Саме такий підхід породжує можливість «нового світанку» [5] для філософської освіти ХХІ ст. як у загальноєвропейському, так і в українському контекстах.

Для західної культури еталонними щодо краси відносин Вчителя і Учня стали відносини Платона і Сократа. «Платон приймає ідеї свого Вчителя, робить Сократа головним персонажем своїх діалогів і розвиває його вчення» [9, с. 278].

Лише по-справжньому діалогові й співтворчі відносини філософів і їх послідовників здатні бути відповіддю на виклик неоталітаризму, який непомітно руйнує і партнерство, і співтворчість. Це означає, що будь-яка філософська освіта в демократичному суспільстві є одночасно і наука – викладання та освоєння філософських знань з необхідністю доповнюється дослідницькою роботою, *філософською творчістю*.

Звернемося тепер до гендерного контексту філософської освіти, який останнім часом стає все важливішим, що, по-перше, зумовлено присутністю в сучасному освітньому процесі чоловіків і жінок, як на рівні викладачів, так і на рівні студентів або учнів, тобто практикою гендерної рівності в освіті, а по-друге, окресленим вище викликом гендерних інновацій, який має нині глобальне звучання.

Гендерний аспект проблеми філософської освіти стає надзвичайно актуальним передусім у зв'язку з виходом у простір культури та цивілізації жінки, яка прагне реалізуватися в усіх проявах соціального життя. Це викликає фундаментальні смислотвірчі питання студентів, на які викладач повинен обґрунтовано відповідати. Чому так багато соціально успішних чоловіків і жінок є внутрішньо самотніми? Чи повинна сім'я та народження дітей бути го-

ловною цінністю в життєвому світі жінки? Як бути чоловікові у ситуації, коли його дружина реалізується в більшій мірі і відповідно більше заробляє? Як бути жінці, якщо чоловік заважає її професійній реалізації, вимагаючи бути домогосподаркою, «матір'ю його дітей»? Заразом останнім часом постають нові питання: наскільки припустимим є прагнення до стосунків з власною статтю – аж до створення шлюбу? Що в сучасній культурі є нормою, а що патологією у відносинах між статями?

Найбільшою мірою ці питання стосуються такої філософської дисципліни, як філософська антропологія, яка вивчає людську природу, її еволюцію та її межі. Відповідаючи на ці питання, філософська антропологія стає метаантропологією як філософією статі – виходить за межі патріархального підходу до людини; при цьому, однак, вона виходить і за межі феміністичного підходу, рухаючись від концепту гендерної рівності до концепту гендерного партнерства. Спробуємо проаналізувати це докладніше.

Низка дослідників у галузі філософської антропології вважає, що досягнення гендерної рівності гальмується *гендерними стереотипами*, які стримують реалізацію особистості. Не можна не погодитися, що передусім це стосується жінок. Наприклад, є стереотипи про те, що жінки не можуть служити в армії, займатися політичною діяльністю, бути вченими, художниками тощо. Якщо вдається перебороти гендерні стереотипи, жінка може реалізувати найтаємніші мрії про професійну реалізацію. Це – позитивний бік ідеї і практики гендерної рівності. Негативним є маскулінізація жінок, що втрачають жіночність – здатність до любові і співчуття. Результатом занадто завзятого подолання гендерних стереотипів стає самотність. Звичайно, гендерні стереотипи можуть гальмувати і розвиток особистості чоловіка, призводячи до виконання чужих для себе ролей і руйнуванню відносин з близькою людиною, однак в умовах патріархальної цивілізації від них більше страждають жінки.

Дуже важливо зрозуміти, за якою межею мова йде вже не про стереотипи, а про *архетипи* чоловічого і жіночого – основи, на яких будується людське буття і «подолання» яких руйнує людську природу. На біологічному рівні архетипи чоловічого і жіночого розкривають себе в чоловічій і жіночій сексуальності і своєрідності проявів волі до продовження роду, що визначають образи батька і матері, на екзистенціальному рівні вони виявляються як духовність і душевність – глибинні прояви чоловічості і жіночності. Душевність означає здатність до любові і співчуття, переживання самоцінності сьогодення. Духовність співвідноситься із глибинними проявами чоловічого начала – спрямованістю в майбутнє, бажанням свободи, нехай навіть усупереч любові. Вищий сенс гендерної рівності полягає в тому, що кожна особистість повинна стати цілісною, гармонійно з'єднавши в собі духовність і душевність. Таку особистість можна назвати *андрогінною*. Андроґінна особистість прагне до рівності чоловіка і жінки не заради самої рівності, а заради єдності свободи і любові. Рівність для неї виступає не метою, а засобом. При цьому андроґінна особистість не заперечує свою біологічну стать, навпаки, підсилює її плідні прояви.

Це дає можливість поєднання двох цілісних андроґінних особистостей у партнерську сім'ю, у якій атмосфера небайдужості, турботи, душевної теплоти і любові не суперечить свободі. Все це приводить до становлення партнерських відносин і сприяє розвитку особистісного начала, що полегшує для членів такої сім'ї знаходження автентичності й адекватності в суспільстві. Сприяння становленню партнерської сім'ї, актуалізація розвитку філософської освіти і науки у царині філософії статі та гендеру – важливий аспект нового цивілізаційного проекту України. Адже атмосфера в сім'ї значною мірою зумовлює атмосферу в суспільстві; практика до порозуміння й консенсусу в партнерській родині рано чи пізно стає *суспільною* практикою. А практика порозуміння й консенсусу є принципово необхідною у сучасній глобальній циві-

лізації та в українському суспільстві зокрема, яке «крізь терні» іде до ідеалу, омріяного протягом століть.

Такий поступ насамперед є результат активної і доволі суперечливої творчості народу і його еліти впродовж чверті століття українського державотворення. Навряд чи хтось буде заперечувати те, що за ці роки наше суспільство змінилось докорінно. Економіка і політика, наука і культура, взаємовідносини між людьми і мораль стали практично іншими як за змістом, так і за формою їх реалізації. Традиційні цінності, виховані радянською системою, усе більш помітно поступаються західним стандартам. При цьому «сильні світу цього» на геополітичній арені делегують «у нашу культуру вже відпрацьовані або примітивні завоювання» [2, с. 9], сприймаючи Україну як об'єкт цивілізаційного впливу, «буфер» між різними цивілізаціями тощо. Отже, надзвичайно важливим завданням сучасної філософської освіти і науки є розгортання ідеї про те, що продуктивний цивілізаційний проект України – це «не проект *цивілізації буферу*, а проект *цивілізації гуманістичних інновацій... цивілізації, гідної самореалізації людини*» [11, с. 9]. Гаслом цього проекту повинно стати: «гідна самореалізація людини – успішна країна». Втілення такого проекту в життя – фундаментальна умова національної безпеки і самого існування України як незалежної держави.

Для того щоб гуманістичний цивілізаційний проект України став реальністю, філософська освіта і наука повинні аналізувати глибинні причини *імітаційності* в українському суспільному житті. Очевидно, що низка суспільних реформ є лише їх імітацією. Значною мірою це є результатом комплексу меншовартості, який парадоксально переходить комплекс надвартості, та ре-сентименту, які слід рішуче долати. Проте чи є ці комплекси остаточними, субстанційними причинами стану *соціальної імітаційності*? Філософська освіта і наука зобов'язані відповісти і на це питання.

Незважаючи на суспільні очікування під час і після Революції Гідності щодо подо-

лання політичної й економічної корупції та відповідні дії влади, країну захопила хвиля «окозамилювання, хабарництва, зубожіння широких верств населення, наростання бездуховності» [2, с. 10]. Матеріальна база колишнього виробничо-економічного комплексу, яка свого часу все ж забезпечувала мінімальні потреби населення, сьогодні знаходиться у зруйнованому або морально й технологічно застарілому стані, або ж розкрадена. Вищий орган управління державою – Верховна Рада – значною мірою постає як сукупність людей та угруповань, які за будь-яку ціну прагнуть влади, що складає вищу цінність їх життя, а тому не можуть знайти консенсусу з важливих для народу й держави питань. Слід чесно констатувати, що довіра до влади в широкому розумінні цього поняття тримається на діяльності окремих особистостей, для яких влада є лише засобом для утвердження свободи, гідності й добробуту українського народу й посилення суб'єктності України у світі.

Для філософської освіти і науки тут велике поле діяльності в актуалізації лідерів держави з філософським світоглядом – самостійним, критичним, творчим, внутрішньо цілісним і гуманістичним [12, с. 219–220]. Зрозуміло, що філософська освіта і наука повинні системно розвивати такий світогляд починаючи з університету, формуючи цінності студентів будь-яких спеціальностей як *духовні цінності* [6].

Слід усвідомлювати, що природа сучасного процесу філософського навчання в університеті передбачає «не лише збагачення особистості певною сумою знань чи формування навичок практичної діяльності, а всебічна підготовка до життя у глобалізованому інформаційному просторі», актуалізація настанови на освіту й самоосвіту впродовж життя, «формування толерантного світогляду і дискурсного характеру взаємодії народів і культур», що й зумовлює роль філософської освіти і науки як каталізатора сучасного цивілізаційного проекту України. Принципи, які складатимуть світоглядно-ціннісне підґрунтя

цього проекту, є одночасно і принципами освітньо-наукового й навчально-виховного процесів. Вони можуть бути означені як принципи пріоритету людини як особистості, свободи вибору цінностей, реалізації можливостей саморозвитку, єдності національних та загальнолюдських інтересів, системності, взаємозв'язку теорії та практики. Це означає, що навчальний процес у філософській царині повинен здійснюється на основі плюральної методології соціального й гуманітарного пізнання, «факторного аналізу суспільних явищ, усвідомлення цивілізаційної єдності людської історії, толерантності у взаємодії народів і культур» [2, с. 10].

Як і багато років тому, не можна не сказати: «Жити у такій країні важко, але ж іншої немає!» Для людей, які навіки пов'язали свою Долю з Україною і не збираються покидати її у скрутні часи, філософська освіта і наука повинні продукувати цінності життя і творчості, які допомагають долати негаразди й утверджувати спосіб життя, достойний наших предків і тієї великої культури, якою завжди славилась Україна в Європі й у світі. Жити – це працювати, виховувати дітей, розвивати культуру, вибудовувати партнерські відносини між собою та іншими народами світу. Для філософської освіти і науки це означає готувати до життя нові покоління, навчати і виховувати їх відповідно до «суспільного ідеалу, сформова-

ного кращими представниками української мислячої еліти» [2, с. 10], моральними авторитетами суспільства.

Зрозуміло, що як освітній, так і науковий процес у філософській царині мають віддзеркалювати реальний характер життєвого процесу, його суперечності, негаразди, як позитивні, так і негативні, проблемні виміри. Особистість, що навчається, має бути зорієнтована в тому, що вона побачить за межами освітнього середовища, з якою реальністю їй треба буде мати справу, коли ж ступить у самостійне життя, вона повинна бути готовою до подолання труднощів, що зустрінуться на її шляху. Водночас важко не погодитись, що філософська освіта і наука повинні налаштувати на оптимізм і життєву відкритість, мають бути романтичними в тому розумінні, щоб особистість не відривалась від ідеалу, вірила у прекрасне, надіялась на добро і прагнула до свободи, яка не заперечує любові, і до любові, що є єдиною із творчою свободою. Філософська освіта і наука повинні налаштувати на можливість мужньо долати негаразди наявного, щоб через граничні системні зусилля волі й натхнення прийти до розкриття поза межних можливостей, які є і в особистісному, і в соціальному бутті.

Розгортання в цьому напрямі робить філософську освіту і науку дійсним каталізатором сучасного цивілізаційного проекту України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
2. Андрущенко В. П. Філософія освіти XXI століття: у пошуках перспективи / В. П. Андрущенко // Філософія освіти : науковий часопис. – 2006. – № 1(3). – С. 6–12.
3. Андрущенко В. П. Майбутнє університетів у контексті протиріч XXI століття: академічний прогноз / В. П. Андрущенко // Філософія освіти : науковий часопис. – 2009. – № 1–2. – С. 7–12.
4. Андрущенко В. П. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К. : МП "Леся", 2010. – 368 с.
5. Андрущенко В. П. Світанок Європи: проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття. 3-тє вид. / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2015. – 1099 с.

REFERENCES

1. Adorno T. Study avtorytarnoy personality / Adorno. – M. : Silver whining, 2001. – 416 p. (rus.)
2. Andrushchenko V. Philosophy of Education XXI century: in search of prospects / V. Andruschenko // Philosophy of Education, Science magazine. – 2006. – № 1(3). – P. 6–12 (ukr.).
3. Andrushchenko V. The future of universities in the context of the contradictions of the XXI century: Academic forecast / V. Andruschenko // Philosophy of Education, Science magazine. – 2009. – № 1–2. – P. 7–12 (ukr.).
4. Andrushchenko V. Education policy (review of the agenda) / V. Andruschenko, V. Saveliev. – K. : "MP Leo", 2010. – 368 p. (ukr.)
5. Andrushchenko V. Dawn Europe: the problem of forming a new teacher for a united Europe XXI century. 3rd edition / V. Andruschenko. – K. : Knowledge Ukraine, 2015. – 1099 p. (ukr.)

6. **Андрущенко Т. І.** Духовні цінності студентської молоді: сутність, структура, пріоритети / Т. І. Андрущенко // Гілея: Історія. Політологія. Філософія : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 271–280.
7. **Бердяев Н. А.** Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
8. Історія філософії: проблема людини. Вступ до філософської антропології як мета антропології : навчальний посібник зі словником / під ред. Н. Хамітова. – К. : КНТ, 2015. – 396 с.
9. **Крылова С.** Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз) / С. Крылова. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. – 344 с.
10. **Пирожков С. И.** Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков. – К. : Наукова думка, 1992. – 180 с.
11. **Пирожков С. І.** Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей / С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов // Вісник НАН України. – 2016. – № 6. – С. 45–52.
12. Философская антропология : словарь. Изд. 3-е. / под ред. Н. Хамитова. – К. : КНТ, 2016. – 472 с.
13. **Фромм Э.** Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Олимп, АСТ, 1998. – С. 176–396.
14. **Фукуяма Ф.** Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, Люкс, 2004. – 352 с.
15. **Хабермас Ю.** Будущее человеческой природы / Ю. Хабермас. – М. : Весь мир, 2002. – 144 с.
16. **Хамітов Н.** Філософія статі: прояснення предмета / Н. Хамітов // Філософська думка, № 6. – 2000. – С. 45 – 55.
17. **Хамитов Н.** Философия: бытие, человек, мир / Н. Хамитов. – К. : КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 456 с.
18. **Хамитов Н.** Этика и эстетика: словарь ключевых терминов / Н. Хамитов, С. Крылова, С. Минева. – К. : КНТ, 2009. – 336 с.
19. **Хамітов Н.** Філософська освіта та наука в Україні: відповіді на нові виклики глобалізації XXI століття / Н. Хамітов, С. Крылова // Європейські педагогічні студії. – 2015. – Вип. № 5–6. – С. 95–111.
20. **Хамітов Н.** Філософська антропологія як метаантропологія: метатеорія гуманітарних наук і філософія антропо-трансценденції / Н. Хамітов // Збірник наукових праць. Філософія людини як шлях гуманізму та гідності у граничному бутті суспільства: підхід філософської антропології як метаантропології. – К., НПУ імені М.П.Драгоманова, 2016. – С. 6–30.
6. **Andruschenko T.** Spiritual values students: the nature, structure, priorities / T. Andruschenko // Gileia: history. Politology. Philosophy: Coll. Science. works. Vol. 11. – K., 2008. – P. 271–280. (ukr.)
7. **Berdyayev N.** Philosophy freely Spirit / N. Berdyayev. – M. : Respublika, 1994. – 480 p. (rus.)
8. History of Philosophy: human problem. Introduction to philosophical anthropology as Meta. Textbook with dictionary / Ed. N. Khamitov. – K. : CNT, 2015. – 396 p. (rus.)
9. **Krylova S.** Human health: individual, family, society (social-philosophical analysis) / S. Krylova. – Nizhyn : Aspect-polygraph, 2011. – 344 p. (ukr.)
10. **Pyrozhev S.** Labor potential in the demographic dimension / S. Pyrozhev. – K. : Naukova Dumka, 1992. – 180 p. (ukr.)
11. **Pyrozhev S.** Civilization Project Ukraine from ambition to real opportunities / S. Pyrozhev, N. Khamitov // National Library of Ukraine. – 2016. – № 6. – P. 45–52. (ukr.)
12. Fylosofskaya anthropology: dictionary. 3rd edition. / Ed. N. Hamytova. – K. : CNT, 2016. – 472 p. (rus.)
13. **Fromm E.** Flight from freedom / E. Fromm. – M. : Olimp, AST, 1998. – P. 176–396. (rus.)
14. **Fukuyama F.** Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnological Revolution / F. Fukuyama. – Moscow : AST, Lux, 2004. – 352 p. (rus.)
15. **Habermas J.** The future of human nature / J. Habermas. – M. : The whole world, 2002. – 144 p. (rus.)
16. **Khamitov N.** Philosophy gender: clarifying the subject / N. Khamitov // Phylosophy opinion. – 2000. – № 6. – P. 45–55. (ukr.)
17. **Hamytov N.** Philosophy: Genesis, man, peace / N. Hamytov. – K. : CST Center of education literature, 2006. – 456 p. (ukr.)
18. **Hamytov N.** Ethics and aesthetics: a dictionary of key terms / N. Hamytov, S. Krylova, S. Mineva. – K. : CST, 2009. – 336 p. (rus.)
19. **Khamitov N.** Philosophical Education and Science in Ukraine: responding to the new challenges of globalization twenty-first century / N. Khamitov, S. Krylova // European teaching studio. – Vol. № 5–6 – 2015. – P. 95–111. (ukr.)
20. **Khamitov N.** Philosophical anthropology as Meta: metatheory humanities and philosophy anthropo-transcendence / N. Khamitov // Collected Works. The philosophy of man as the way of humanity and dignity in extreme being of society: the approach of philosophical anthropology as Meta. – K. : NPU Dragomanov, 2016. – P. 6–30. (ukr.)
21. **Habermas J.** Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik / J. Habermas. – Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 2001. – 115 S.
22. **Herzfeld M.** Meta-Anthropology: Semiotics in and out of Culture / M. Herzfeld // Semiotics and International Scholarship: Towards a Language of Theory. – Springer Netherlands, Indiana University, USA, 1986. – P. 209–221.
23. **Khamitov N.** Metaanthropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world / N. Khamitov, S. Krylova. – Jinju, 2011. – P. 30–31.